

Vloga izvedenca psihiatra pri ugotavljanju procesne sposobnosti

prim. GORAZD V. MREVLJE, dr. med.

asist. dr. KARIN SERNEC, dr. med.

Psihiatrična klinika Ljubljana
Center za mentalno zdravje
Zaloška 29
1000 Ljubljana

Ocena procesne sposobnosti, kar pomeni oceno sposobnosti obdolženca slediti sodnim postopkom glede na duševno zdravje, postaja tudi v naši sodni praksi vedno pogostejša naloga izvedencev psihiatrične stroke, pred katero nas postavljajo sodišča.

Naloga izvedenca v odredbi sodišča se, v tej zvezi, običajno glasi nekako takole:

»Izvedenec naj pregleda obdolženega, njegovo zdravstveno dokumentacijo in ugotovi, ali je pri obdolženem prisotna kakšna bolezen, duševna motnja ali duševna manjrazvitost. Če kaj od tega ugotovi, naj pove, kakšna je motnja in kako le-ta vpliva na obdolženčevo sposobnost prisostvovati glavni obravnavi oziroma sodnim postopkom«.

Po pravilu temu sledi še dodatek, da v primeru, ko obdolženec ni sposoben slediti sodnim postopkom, poda še oceno, koliko časa bo ta nesposobnost prisotna oziroma kdaj bo obtoženi ponovno procesno sposoben.

Pravo opredeli procesno sposobnost »kot sposobnost za samostojno in veljavno opravljanje procesnih dejanj oziroma sposobnost ocene, da poda izjavo volje, za katero pravni red določa, da naj bi se glede na značilnost zavedala njihovih pravnih učinkov« (A. Kratovac Prokopović).

V tako zastavljeni nalogi oziroma odredbi glede ocene procesne sposobnosti sta izvedencu psihiatru v bistvu zastavljeni dve vprašanji oziroma nalogi ob dejstvu, da je narava in način (postopek) evalvacije zelo različen.

V prvem delu, ko mora izvedenec ugotoviti morebitno prisotnost duševne motnje ali duševne manjrazvitosti, je izvedenec psihiatr seveda suveren. Prav to namreč počne pri svojem vsakdanjem kliničnem delu, toda s povsem drugačnim ciljem in namenom. V kliničnih razmerah psihiatr išče in ugotavlja, ali gre pri osebi za duševno motnjo, zato da, potem ko jo ugotovi, izdelava načrt pomoči in zdravljenja človeka z določeno duševno motnjo.

Ocena, kako lahko ugotovljeno duševno stanje vpliva na sposobnost obdolženca pri udeležbi v kazenskem postopku, pa zna izvedencu psihiatrične stroke predstavljati več težav. Težav v smislu razlage in ocene procesne sposobnosti obdolženega, ki je lahko premalo razumljiva v svoji razlagi in s tem pomanjkljiva, ali pa izvedenec s to oceno presega kompetence izvedenca psihiatrične stroke. Zakaj? Zato ker »procesna sposobnost« ugotavlja oziroma ocenjuje sodišče na podlagi ugotovitev izvedenca, saj je procesno sposoben povsem pravni pojem in ne psihiatrična diagnoza.

Situacija je pravzaprav podobna tisti ali celo enaka, kadar mora izvedenec ocenjevati »prištevnost«, ki je tudi pravni pojem in ga psihiatrična stroka ne pozna. Tudi prištevnost ugotavlja sodišče na podlagi ugotovitev izvedenca psihiatra. Do napak ali pomanjkljivosti prihaja v tem delu ocene izključno zato, ker je izvedenec psihiatrične stroke na tem področju manj suveren zaradi pomanjkljivega znanja pravnih, zakonskih in etičnih standardov.

Prvi del naloge, postavljene v odredbi, izvedencu torej ne predstavlja težav, in spričo tega se bom v nadaljnjem besedilu posvetil predvsem delu, v katerem se mora izvedenec psihiater osredotočiti na vrednotenje procesne sposobnosti, kar pomeni, da mora odgovoriti na vprašanje, kako ugotovljeno duševno stanje vpliva na obdolženčevo sposobnost udeležbe v sodnem postopku.

Gre namreč za »duševno stanje«, ki ne cilja nujno vedno na duševno bolezen ali motnjo, ampak tudi na duševno stanje, ki je lahko odraz trenutnega razpoloženja ali psihičnega počutja obdolženca, ob upoštevanju njegovih osebnostnih značilnosti.

Čeprav sem zapisal, da je »procesna sposobnost« pravni pojem, jo bom v nadaljnjem besedilu uporabljal zaradi lažje razumljivosti.

Procesna sposobnost tako tudi za psihiatra pomeni prisotnost večplastnega spektra sposobnosti, ki jih ima obdolženec in ki so pomembna, da bo lahko sodeloval v svojem sodnem postopku.

Pregled zgodovine evropske forenzične psihiatrije nam ne ponudi veliko razlag, na katere sposobnosti mora biti psihiater pozoren, v nasprotju z ameriško. V ameriški forenzični literaturi najdemo prvo jasnejšo opredelitev, kaj naj bi bila procesna sposobnost, uporabna tudi za psihiatra, šele v 60. letih prejšnjega stoletja. Pri tem mislim na tako imenovani Dusky standard. V sodnem procesu Melton Dusky proti Združenim državam Amerike leta 1960 je Vrhovno

sodišče ZDA takole opredelilo minimalne »konstitucijske standarde«, ki so potrebni za procesno sposobnost obdolženca:

- primeren nivo razumskega razumevanja situacije;
- sposobnost sodelovati in posvetovati se z zagovornikom;
- sposobnost razumeti dejstvo, da gre za proces proti njemu (krivda).

Leta 2007 je potem Melton s sodelavci izpostavil sledečih pet pomembnih kriterijev procesnih sposobnosti:

1. Procesna sposobnost vključuje dva zahtevna kriterija:
 - sposobnost obdolženca, da razume kazenski postopek;
 - sposobnost obdolženca, da sodeluje z zagovornikom v svoji obrambi.
2. Cilj izvedenčevega postopka je ugotoviti, kakšne so trenutne, aktualne, sedanje sposobnosti obdolženca. Izvedenec torej ugotavlja trenutno duševno stanje obdolženca, kar je povsem nekaj drugega kot situacija, v kateri ugotavlja prištevnost v času inkriminiranega dejanja.
3. Poslovna sposobnost pomeni oceno obdolženčevih kapacitet za sodelovanje v sodnem postopku, ne pa ocene njegove pripravljenosti sodelovati v sodnem postopku.
4. Pri oceni procesne sposobnosti je pomembna prisotnost določene, primerne, smiselne (rezonske) sposobnosti razumevanja obdolženca, ne pa absolutna ali popolna sposobnost razumevanja.
5. Prisotnosti duševne motnje nikakor ne smemo enačiti z oceno procesne sposobnosti oziroma jo ta prisotnost kar sama po sebi nikakor ne zmanjšuje ali omejuje ter postavlja pod vprašaj. Izvedenec mora razložiti povezavo med duševno motnjo (če ta seveda obstaja) in oceno procesne sposobnosti.
6. Zato je nujno in obvezno obdolženca seznaniti s kompetencami, ki jih ima izvedenec psihiater, in to storiti pred začetkom postopka ocene. To pa pomeni sledeče:
 - obdolžencu razložiti cilj in namen pregleda;
 - seznaniti ga s tem, kdo ga je kot izvedenec zadolžil oziroma mu dal ta pooblastila (sodišče);
 - seznaniti ga s stopnjo zaupanja glede podatkov in ugotovitev, pridobljenih v postopku ocene;
 - seznaniti ga s tem, katere osebe bodo imele možnost vpogleda v psihiatrovo izvedensko poročilo;

- seznaniti ga s pravico, da ne odgovori na določena vprašanja, pri tem pa ga opozoriti, da mora izvedenec sporočiti sodnim oblastem, če obdolženi ne sodeluje ali celo odkloni pregled izvedenca.

Ocena procesne sposobnosti je za izvedenca psihiatrične stroke tako zelo konkretno vprašanje, ki zahteva tudi jasen in razumljiv odgovor. Če smo že v predhodnem besedilu postavili določeno primerjavo med oceno prištevnosti in oceno procesne sposobnosti, pa gre pri tem za pomembno razliko. Ocena prištevnosti pozna nianse (nebistveno zmanjšana, bistveno zmanjšana, izključena), ocena procesne sposobnosti pa teh nians ne pozna. Obdolženec je ali pa ni procesno sposoben.

Zapisali smo že, da mora izvedenec psihiater sodišču podati zelo jasen odgovor, pri tem pa lahko priporoča določene omejitve ali prilagoditve procesne sposobnosti. Te se lahko nanašajo le na časovno omejitev sodelovanja obdolženca v sodnem postopku. Tovrstne predloge, omejitve ali prilagoditve tudi sam pogosto zapišem v svojih izvedenskih mnenjih, pri tem pa je pomembno, da izvedenec razloži, zakaj so omejitve ali prilagoditve potrebne in v kakšni povezavi so z duševnim stanjem obdolženca.

Diagnostične kategorije in procesna sposobnost

Vprašanje procesne sposobnosti se najpogosteje postavi pri obdolžencih s psihotično motnjo. Raziskave kažejo, da 45 do 65 % obdolžencev s shizofreno motnjo ali drugimi psihotičnimi motnjami ni procesno sposobnih (Kugler in Nicholson, 1991, Warren in sodelavci 1991, Reich in Wells, 1985).

Pri afektivnih motnjah, vključno z bipolarno motnjo, naj bi bili ti odstotki med 23 in 37 % (Warren in sodelavci, 1991, Rogers in sodelavci, 1988), pri duševno manjrazvitih pa je ta odstotek med 12,5 in 36 % (isti avtorji).

Na tem mestu je potrebno opozorilo, da mora izvedenec psihiatrične stroke razumeti in upoštevati dejstvo, da je velik del obdolžencev anksiozen, zaskrbljen ali celo žalosten zaradi okoliščin sodnega postopka, vendar ta prilagoditvena reakcija (ki je lahko tudi psihiatrična diagnoza) po pravilu ne sodi med tiste, ki bi bistveno ali pomembno zmanjšale sposobnosti, ki so potrebne za spremljanje sodnega postopka.

Enako opozorilo oziroma strokovna previdnost je potrebna pri oceni procesne sposobnosti pri obdolžencih s katero koli od osebnostnih motenj. Še posebej zato, ker manipulativnost, prirejanje pripovedi in neresnice, ki so pogoste lastnosti ljudi z osebnostnimi motnjami, niso bolezenske motnje, temveč osebnostne značilnosti, ki se odražajo v vrednostnem sistemu in življenjskem slogu teh oseb, se pravi obdolžencev.

Poseben problem pri oceni procesne sposobnosti so tudi amnestične oziroma spominske motnje. Kaj storiti, če obdolženec opisuje izgubo spomina za čas inkriminiranega dejanja in ob tem trdi, da ne more sodelovati z zagovornikom pri sodnih postopkih?

Cima in sodelavci (2004) so ugotovili, da 23 % moških forenzičnih bolnikov, ki so bili hospitalizirani in so storili hudo kaznivo dejanje, opisuje delno ali popolno amnezijo za čas storitve kaznivega dejanja. Ali lahko obdolženec, ki se ne spominja svoje vloge v kaznivem dejanju, sodeluje pri svoji obrambi oziroma zagovoru in ali je že v osnovi zaradi tega procesno nesposoben, še posebej takrat, če je amnezija znanstveno ugotovljena in potrjena?

Prvi del naloge, ali amnezija za čas kaznivega dejanja obstaja ali ne, in če, za kakšno amnezijo gre, izkušnemu izvedencu ne bi smela predstavljati večje težave.

Drugi del, kako je s procesno sposobnostjo v teh primerih, pa je za izvedenca psihiatrične stroke že trši oreh, še posebej zato, ker stališča pravne stroke glede tega niso povsem izenačena. Tu gre seveda za moj vtis, ki pa je lahko posledica mojega pomanjkljivega poznanja prava, vendar pa ta dilema zagotovo predstavlja izvrsten izziv za polemike in diskusije.

Procesna sposobnost in simulacija

Približno 10 % obdolžencev se poskuša z lažnim predstavljanjem in prikazovanjem svojih duševnih motenj, se pravi s simulacijo, izogniti sodnim postopkom oziroma kaznovanju (Rogers in sodelavci, 1994, Gothard in sodelavci, 1995).

Pričakovali bi, da izkušnemu psihiatru in izvedencu ne bo težko prepoznati tovrstnih manevrov obdolženca, za kar pa je potreben še dodatno pazljiv in poglobljen postopek ocenjevanja.

Zapišimo nekaj priporočil za prepoznavo simulacije obdolženca s ciljem izogniti se kaznovanju:

- netipični opisi in prikazovanje psihiatričnih simptomov;
- psihološki pregled lahko opozori na možnost simulacije;

- neadekvatni odgovori obdolženca na vprašanja samo med pregledom;
- duševna motnja, ki jo opisuje obdolženec, je prisotna le v času postopka ocene procesne sposobnosti, kar zelo verjetno pomeni simulacijo obdolženca;
- obdolženčevo delovanje in funkcioniranje v duševnem smislu je prizadeto, spremenjeno ali zmanjšano le med psihiatričnim pregledom, v drugih okoliščinah pa ne;
- znaki kognitivnih sprememb ali okvar so prisotni le med pregledom;
- povsem ohranjene duševne sposobnosti in funkcioniranje v drugih okoliščinah, ki niso v povezavi s sodnim postopkom.

Obstajata pa še dve pomembni situaciji, kjer zna biti ocena procesne sposobnosti še dodatno zapletena in zahteva veliko znanja, izkušenj in etične previdnosti pri psihiatričnem izvedencu. S tem mislim na oceno procesne sposobnosti pri obdolžencih, ki želijo ali celo vztrajajo pri tem, da se bodo zagovarjali sami, se pravi brez prisotnosti zagovornika.

Gre za tako imenovano »pro se« ogrambo, ki je obdolžencem dovoljena oziroma imajo do nje pravico. Kdaj v teh primerih razmišljati o oceni procesne sposobnosti? Ali se tukaj ravnati po povsem enakih kriterijih kot v ostalih situacijah, se odločati za oceno procesne sposobnosti pri večini tovrstnih obdolžencev ali pa kar pri vseh?

Naslednje pomembno poglavje je ocena procesne sposobnosti pri mladostnikih oziroma mladih ljudeh.

Grisso in sodelavci (2003) na podlagi svoje raziskave trdijo sledeče:

- na splošno so mladostniki pod 15. letom manj sposobni sodelovati pri sodnih postopkih (socialni in kognitivni razvoj);
- mlajši adolescenti težje predvidijo morebitne neugodne posledice svojih izjav v sodnem procesu ali odgovorov na vprašanja kot tudi posledice nesoodelovanja z zagovornikom.

Grisso zato opozarja, da je procesna sposobnost pri mladostnikih še posebej vprašljiva v naslednjih primerih:

- pri starosti pod 12. letom;
- ob podatkih o predhodno diagnosticirani duševni motnji ali duševni manjrazvitosti ter ob podatkih o preteklem psihiatričnem zdravljenju;
- kadar so pri mladostniku ugotovljene resne učne težave;

- kadar razpolagamo s podatki, da ima mladostnik težave s spominom, pozornostjo ali doživljanjem realnosti.

Mossman in sodelavci (2007) pa k tem opozorilom še dodajajo:

- pri mladostnikih je potrebno upoštevati njihovo pogosto predstavo, da so sodniki in druge tovrstno usposobljene osebe vedno sposobni prepoznati resnico, zlasti tisto, kdo je za kaj kriv in kdo je koga »zapeljal« v kaznivo dejanje;
- ponotranjeno prepričanje mladostnikov, da je v adolescenci dovoljeno bistveno več napak ali neustreznega vedenja ter nekaznovanega početja kot v odrasli dobi in
- neizkušnost v smislu tega, kako deluje pravosodni sistem države in kakšna je zakonodaja.

Zaključna priporočila izvedencem psihiatrične stroke pri oceni procesne sposobnosti

1. Uporabljajte jasen, konkreten in sodišču razumljiv jezik pri izvedenstvu, kadar ocenjujete procesno sposobnost obdolženca. To ni mesto za razkazovanje razkošnosti psihiatričnega znanja, še manj pa za citiranje primerov iz literature.
2. Bodite dosledni pri informiranju obdolženca glede namena pregleda, svojih pooblastil in seveda svoje odgovornosti.
3. Pri oceni procesne sposobnosti ne izhajajte le iz ugotovitev psihiatričnega pregleda, temveč upoštevajte tudi druge relevantne podatke, ki jih vsebuje sodna dokumentacija oziroma jih najdete v sodnem spisu.